

YAZI - RESİM SÜSLEMESİNE BİR ÖRNEK: *AMENTÜ* GEMİSİ

AN EXAMPLE OF WRITING-PAINTING ORNAMENTATION: THE SHIP OF FAITH (*AMENTÜ*)

SERAPERÇİN KOÇER

Sorumlu Yazar/Correspondence

Öz

Yazı ile resim birlikte kullanılarak yazı-resim sanatı ortaya çıkmıştır. Kur'an'da tasvir yasağı olmamasına rağmen bu sanatın ortaya çıkmasında İslam inancı etkili olmuştur. Yazı ve resmin gelişiminde Hurufilik anlayışı ve Mevlevi-Bektaşilerin de etkisi olmuştur. Halk sanatı olan yazı-resim, usta-çırak ilişkisi çerçevesinde yapılmaktadır. Dinî içerikli ve tasavvufî içerikli yazı-resimler olarak gruplandırılmaktadır. Besmele şeklinde ele alınan leylek, Hz. Ali'nin devesi, Hz. Ali yazısıyla insan sureti, ibrik, kandil, *Ashab-ı Kehf*, *Amentü* duasının gemi formunda yapılan örnekleri bulunmaktadır. *Amentü* gemi süslemesinde *vav* harfleri, kürek çeken insanları yansıtmaktadır. *Amentü* gemisinin köşklü-köşksüz olarak tasvir edilen örnekleri vardır. Burada *vav* harfleri "ve" anlamında kullanılıp müminin Allah'a inanması, onun meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, hayra ve şerre inanmayı ifade etmektedir. *Vav* harflerinin arasına Yedi Uyurların isimleri yazılmaktadır. Bazı yazı-resim süslemelerine anlamlar yüklenmektedir. Bereket, şans getireceğine, yangından, vebadan koruyacağına dair inançlar vardır. Bu sebeple cami ev, kahvehane, dükkânlarda *Ashab-ı Kehf* ve *Amentü* gemi süslemeleri ile karşılaşılmaktadır. Araştırmamızda *Amentü* duasının gemi formunda ele alındığı süsleme örnekleri tespit edilip ele alınmıştır. Kalem işi, taş, kâğıt, ahşap malzemelere uygulanan süsleme formu Türk İslam süsleme sanatında çeşitli şekillerde yer bulmuştur. Form, özellikle süsleme sanatları ve Sanat Tarihi alanı kapsamında değerlendirilmiş ve XIX. yüzyıl süslemesine katkısı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mevlevi-Bektaşî, Tasavvuf, Süsleme, Yazı-Resim, *Amentü* Gemisi, Bereket.

Abstract

The art of calligraphy emerged by using writing and painting together. Despite the fact that there is no prohibition of depiction in the Qur'an, the attitude of the Islamic faith towards painting was effective in the emergence of this art. Hurufism and Mevlevi-Bektashis also had an impact on its development. Calligraphy, which is a folk art, is done within the framework of master-apprentice relationship. It is grouped as calligraphies with religious content and mystical content. There are examples of the stork in the form of Basmala, Ali's (R.A.) camel, Ali's (R.A.) human face with the writing of Ali (R.A.), ewer, oil lamp, Ashab-i Kahf, Amentu prayer in the form of a ship. The letters waw in the Amentu ship ornament reflect people rowing. There are examples of the Amentu ship depicted with and without a deckhouse. There the letters waw are used in the sense of "and" and express the believer's belief in Allah, his angels, books, prophets, the Last Day, the good, and the evil. Between the letters waw, the names of the Seven Sleepers are written. Meanings are attributed to some calligraphic ornaments. There are beliefs that it will bring prosperity, luck and provide protection against fire and plague. For this reason, Ashab-i Kahf and Amentu ship decorations are encountered in mosques, houses, coffee houses, and shops. In our research, examples of ornaments in which the Amentu prayer is handled in the form of a ship were identified. This form, which is applied to hand drawings, stone, paper, and wood materials, has found a place in Turkish Islamic ornamentation art in several ways. The form was evaluated within the scope of decorative arts and Art History in particular, and its contribution to 19th century ornamentation arts was discussed.

Keywords: Mevlevi-Bektashi, Sufism, Ornamentation, Writing-Painting, The Ship of Faith (*Amentü*), Blessing.

Giriş

Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu hem gelenekselliğin devam ettiği hem de askeri, eğitim, mimari alanlarda yeniliklerin uygulandığı bir süreç olmuştur. Mimari alandaki yeniliklerin başında ise süsleme gelmektedir. 18. yüzyıl ortalarında batı etkisi olarak ifade edilen duvar resmi ortaya çıkmıştır. Duvar resimleri arasında en çok karşılaşılan konular arasında vazo içinde çiçekler, meyve kâseleri, manzara tasvirleri ve mekân tasvirleri yer almaktadır (Şahin Tekinalp, 2002, 442). Manzara resimlerinde ise ağırlıklı olarak İstanbul örnekleri söz konusudur (Demirarslan, 2016, 114). Zamanla duvar resmine yeni konular girmeye başlamıştır. Saat tasvirleri, tren, gemi, çatal-bıçak vb. konular ele alınmıştır (Renda, 1985, 1532). Dinî mimaride ise hat süslemesi diğer konulara nazaran daha çok tercih edilmektedir.

Yazının gelişimine bakıldığında fikir yazısı (ideografik yazı), resimsel yazı (piktografik yazı), kelime-resim biçiminde yazılar olgunlaşarak alfabe biçimine ulaşmıştır (Şahinoğlu, 1977, 7). Arap yazısının tam olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir (Şahinoğlu, 1977, 8). Fakat tarihin her döneminde yazının, süsleme-dekoratif amaçlı kullanılması söz konusudur. Yazının tercih edilmesinde Türklerin yazıyı Allah'ın sembolü olarak görmeleri etkili olmuştur (Dağlı, 2013, 236). Resim olarak ele alınmasında ise İslamiyet'in resme olan yaklaşımı ön plandadır (Demirkan, 2021, 597). Ayrıca hattatların yazıyı göz önünde tutmak istemeleri de düşünülmektedir (Dağlı, 2015, 40). Müslüman toplumlarda imgesi hatırlanmak istenilen kişinin adı, güzel yazı sanatıyla düzenlenen portrenin yerine geçmiştir (Bağcı, 2005, 220). Bu bağlamda hat sanatı ile resimlerin yapıldığı görülmektedir. Genellikle büyük hattatlar yazı ile resim yapmaya gerek duymamışlardır. Bu durum onların hat sanatının özelliklerinden taviz vermek istemedikleri şeklinde yorumlanmaktadır (Özkafa, 2017, 2300).

Yazı-resimlerin ortaya çıkmasında ise araştırmacıların farklı görüşleri mevcuttur. Bu çalışmaların tekke-dergâh sanatı olarak tanımlandığı Hurufiliğin etkili olmadığı *vahdet-i vücud* düşüncesinin sonucu ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Günana, 2020, 323). Fakat İran'dan Anadolu'ya gelen tarikatların arasındaki Hurufiliğin etkisinin olduğu genel kabul görmüştür. Fazlullah Esterabadî tarafından 14. yüzyılda kurulan Hurufilikte harflerin anlamları üzerinde durulmuştur. F. Esterabadî'nin ölümünden sonra halifeler dağılmıştır. Dağılan halifelerden *Aliyyu'l A'lâ'nın* Anadolu'da bir süre kaldığı ve burada Bektaşilerle iletişime geçtiği bilinmektedir. Bu zaman zarfında Hurufi inançlarını Bektaşi tarikatına dâhil ettiği düşünülmektedir (Harman, 2021, 141). Hurufilikte özellikle insan sureti, harflerle yapılmıştır. İnsan sureti yuvarlak çizgilerle belirtilip harfler kaybolup suret algılanmaktadır. İslam inançlarının etkisinin yanı sıra İslam dışı dinlerin de etkili olduğu ileri sürülmektedir (Tanman, 1990, 89). Yazı-resim olarak ifade edilen süslemenin bilinen en erken örneği İran'da 1290 tarihli Radgan yazıtlarıdır (Harman, 2021, 136). Osmanlılarda yazı-resim türünün ilk örneği olarak Sultan II. Mehmed için düzenlenen 1560 tarihli *Murakka*'da yazı ile yapılan kuş ve aslan tasviri kabul edilmektedir (Çağman-Tanıncı, 2014, 705). Bu örnek yazı-resim sanatının sarayda beğenildiğini göstermekte fakat daha sonra birkaç örnekle sınırlı kalmasından dolayı saray üslubu olamamıştır (Çağman-Tanıncı, 2014, 708).

Daha çok halk sanatı olarak kabul gören yazı-resim örnekleri ağırlıklı olarak 19. yüzyıla aittir. Halk sanatı olan yazı-resimleri yapan sanatçılar genellikle bilinmemektedir. Tarikatlar tarafından yapılan yazı-resimlerde de aynı şekilde sanatçılar bilinmemektedir. Sanatçılar kimliklerinin belli olmasını yıkım olarak kabul

etmektedir. Genellikle kendilerini “yoksulların yoksulu, fakir, kul” gibi sıfatlarla ifade etmektedirler. 19. yüzyıldan sonra Bektaşilere ait yazı-resimler matbu olarak basılmaya başlanmıştır (Harman, 2021, 225-229).

Yazı-resimler nadir örnekler olup ilkel çizgilerle beliren bir resimdir (Aksel, 1960, 50). Oleg Grabar, yazı ile resmin birlikte kullanılmasını “yazının yan anlam ima etmesi” şeklinde yorumlamaktadır. Yan anlam; sembolik değerler ve inanç ile ilgilidir (Özgür, 2007, 128). Resimler; kâğıt, ahşap ve cam üzerine boyama, kabartma ve nakış olarak yapılmıştır (Neumeier-Schick, 2013, 269). Hattatlar yazı ile mümkün olan bütün şekilleri deneyerek resimler yapmıştır (Bahadır, 1978, 13). Yazı okunur olmaktan çıkıp resmin yazının sınırına yaklaşması söz konusudur (Aksel, 1960, 135). Bu uygulama Bektaşî ve Mevlevî tekkelerinde yayılmıştır (Tansuğ, 1995, 156). Özellikle Bektaşilikte Babagân (evli olmayıp inzivaya çekilenler) kolundan olanlar tarafından yapıldığı bilinmektedir (De Jong, 2005, 267). Resimlerin simetrik bir düzenleme ile yani *müsenna*/aynalı yazı olarak ele alındığı görülmektedir. Genellikle figürler resmin arkasına gizlenmiştir (Dağlı, 2013, 237). Böylece bu çalışmaların büyüü özellikler taşıdığına inanılmış ve tarikatlar tarafından oluşturulan yazıların Bizans ikonalarından etkilendiği, İslamiyet’in resme karşı tutumu nedeniyle bazı anlamlar yüklendiği düşünülmektedir (Harman, 2021, 222). Yazı ile yapılan bu resimleri yapmada en uygun yazı çeşitleri *küftî*, *sülüs* ve *celî sülüstür* (Alparslan, 1973, 5-6). Konu çeşitliliği bakımından kendi içinde dinî yazı-resimler ve tasavvufî yazı-resimler olarak ayrılmaktadır. Dinî yazı-resim grubunda çifte *vav*, cami, kandil, ibrik, armut, gülâbdan, kuş, aslan, *Ashab-ı Kehf* gemisi, *Amentü* gemisi, besmele yazılı leylek tasvirleri yer almaktadır. Cami tasvirlerinde Kur’an-ı Kerim’den ayetler ve Hz. Peygamber’in hadisleri söz konusudur. Çift olarak ele alınan *vav*’ın Allah’ın adını bildirdiği, *müsenna* tarzında yapılması ise insan yüzünü meydana getirmesi bakımından dikkat çekmektedir (Alparslan, 1973, 6). Kandil tasviri, ışık saçma ile bağlantılı olarak Allah’ın yerin ve göğün nuru olarak yansıtılmasına bağlanmaktadır. *Ashab-ı Kehf* gemisi Kur’an-ı Kerim’de *Kehf Suresi* ile ilintilidir. Ölümünden sonra dirilişin anlatısı olan uzun bir süre mağarada uyuyup daha sonra uyanan “Yedi Uyurlar” ismi ile bilenen insanların hikâyesiyle İslam inancının dışında diğer dinlerde ve efsanelerde de karşılaşılmaktadır (Ersöz, 1991, 465-467). Surede geçen yedi kişinin adı ile gemi tasviri oluşturulmaktadır. Aynı zamanda Yedi Uyurların adlarının gemi şeklinde yazılmasında onun koruyucu olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır (Neumeier-Schick, 2013, 276). Bu resim süs ya da duvar resmi olmaktan ziyade yangına, vebaya, nazara karşı koruyan tılsım ve duadır (Aksel, 1960, 154). Halk arasında Nuh’un Gemisi olarak bilinmektedir. Ayrıca *Ashab-ı Kehf*’in gemi formunda ele alındığı süslemenin bulunduğu camilerde Bektaşî sembollerinden de örnekler olduğu görülmüştür. (Arslan, 2021, 316). Bir diğer gemi tasviri ise *Amentü* gemisidir. *Amentü*; iman etmek, inanmak anlamlarına gelmektedir. *Vav* harflerinden ele alınan *Amentü* gemisi İslam inançlarını ifade etmektedir. İslam inançları, Alevî Bektaşî inançlarında aynı şekilde yer almaktadır. Kuş tasvirlerinde; *Hüma*, Anka, bülbül, papağan, leylek kuşları en çok karşılaşılan örnekler arasındadır. Kuşlar, nurdan yaratılmış melekleri anımsatmalarından dolayı sevilmektedir (Erseven, 2003, 619). Yazı-resim şeklinde ele alınan kuş tasvirlerinden göz önünde olan örnek ünlü Hattat İsmail Zühdi Efendi tarafından yapılmıştır. Hattat besmeleyi leylek şeklinde tasvir etmiştir. Yine ünlü bir hattat olan ve İsmail Zühdi’nin kardeşi Mustafa Rakım Efendi

tarafından da kuş şeklinde yapılan yazı-resim tasviri bulunmaktadır (Alparslan, 1973, 9) (Şekil 1-2-3-4).

Şekil 1-2: Çifte Yav ve Cami Süslemesi (Ş. Z. Dağlı)

Şekil 3: Ashab-ı Khef Gemisi (E. Neumeier-İ. C. Schick) Şekil 4: Hattat Mustafa Râkım'a Ait Yazı-Resim ve Taslağı (F. Özkafo)

Türk sanatında Pazırık Kurganlarından (3-6. yüzyıl) çıkarılan nesnelere üzerinde aslan tasvirlerinin ele alındığı bilinmektedir (Çoruhlu, 2000, 159-160). Bektaşiler ve diğer Alevi gruplarında ise aslan figürü; Allah'ın aslanı-*Esedullah-Şîr-i Hü'd'a* olarak tanımlanan Hz. Ali'yi ifade etmektedir. Hacı Bektaş Veli Tekkesinin avlusunda 16. yüzyıla tarihlenen Aslanlı Çeşme'nin merkezinde 19. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'dan getirilen aslan heykeli bulunmaktadır. (Tanman, 2014, 420). Aslanın sevilmesinde onun gücü, heybeti, koruyucu olması etkili olmuştur. Aslan, Alevi Bektaşî inancında Hz. Ali'nin vücut bulmuş hali olarak kabul edilmektedir (Harman, 2014, 108). Bazı yazı-resimlerde aslanın gövdesinde, Hz. Ali'nin ve Allah'ın aslanı olması ile ilgili yazılar yer almaktadır. Bektaşilikte insani duygularla değerlendirilen burçlar önemli bir yere sahiptir. Burçlar, insanoğlu ve onun ruhsal durumu arasında bağlantı kurmaktadır. Aslan burcunun yırtıcı duyguların sembolü olmasından dolayı aslanın ağırlıklı olarak olumsuz bir gönderme yaptığı da düşünülmektedir (Harman, 2014, 102-108). El yazmalarında, minyatürlerde Hz. Ali'nin aslan olarak tasvir edildiği görülmektedir. Genellikle Hz. Muhammed'in miraç gecesi göğe yükselişinde aslanla karşılaştığı minyatürler bulunmaktadır (Zarcone, 2011, 105-111; Tekin, 2012, 98). Miraç minyatürlerinde aslan çizimi ile ilk olarak Safevî döneminde karşılaşılmaktadır (Tekin, 2012, 105). İbrik ve *gülabdân* gibi eşyaların form itibarıyla *müsenna* tarzında yapılan yazı-resim örnekleri bulunmaktadır (Alparslan, 1973, 18).

Yazı-resimlerin diğer grubunu tasavvufî örnekler oluşturmaktadır. Mevlevilere ait sikkelerde “Ya Hz. Mevlana Muhammed Celâleddin-i Rumi”, Bektaşî başlıklarında ise “Ya Hz. Pir Hünkâr Hacı Bektaşî-i Veli” sözü yazılmaktadır (Alparslan, 1973, 25). “Hz. Ali’nin Devesi” olarak bilinen resim, halk arasında çok karşılaşılmaktadır. Hz. Ali’nin devesinin tasvir edilmesinde Hz. Ali hem tabutun içinde hem de kendi tabutunun önünde deveyi çekmektedir. Ölümünden sonra Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’e, yüzü örtülü bir devecinin geleceğini ve tabutunun bu deveciye verilmesini istemiştir. Deveci tabutu götüreceği zaman Hz. Ali’nin oğulları deveciden yüzünü açmasını istemiştir. Devecinin yüzünü açması sonrasında o kişinin Hz. Ali olduğunu gördükleri anlatılmaktadır (Schick, 2014, 5). Resim ile anlatılmak istenilen maddî vücut ve manevî vücuttur. Birisi tabutun içinde diğeri deveyi çeken iki ruh söz konusudur. Devenin taşıdığı tabutun üzerinde *Mûtû kable en temûtû* yazılı olup ölmeyi ifade etmektedir. *Vilâyetname* ve *menakıbnameler*de de Hz. Ali’nin hem tabutta hem de devenin önünde yer almasından bahsedilmektedir (Aksel, 2010, 85-87). Bu süsleme köy odalarında, evlerde, hanlarda ve dükkânlarda süs amaçlı duvara asılmaktadır (Alparslan, 1973, 24-25). Camilerde karşılaşılan tasavvufî örnekler arasında mizan terazisi, keşkül, tespih, nefir, sancak, teber, Zülfikâr sayılabilir (Şekil 5-6-7).

Şekil 5-6: Hz. Ali ve Devesi (İ. C. Schick)

Şekil 7: Zülfikâr Şeklinde Ali Yazısı (M. Demirkan)

Bursa, Manisa, Denizli ve Isparta illerinde bulunan camilerde *Amentü* gemi süslemesi tespit edilmiştir. Yapılan çalışmalar daha çok mimari açıdan ele alınmıştır. Yazı-resim süslemesi olarak değerlendirilmemiştir. Kalem işi tekniği ile yapılan örneklerin yanı sıra farklı el sanatlarındaki örnekler de değerlendirilmiştir.

1. *Amentü* Gemisi

Konu yelpazesi oldukça geniş olan yazı-resim sanatı ile yapılan örnekleri; cami, türbe, ev, tekke, meydan evleri, dükkân ve kahvehanelerde görmek mümkündür. Kalem işi, gergef ile işleme, levha- cam altı yanı sıra taş baskı olarak karşılaşılmaktadır.

Yazı-resimler arasında gemi tasvirleri eskiden beri varlığını sürdürmüştür. *Amentü* gemisi; gemi (*sefine*) şeklindeki yazı istifleri olup *Ashab-ı Kehf* kadar çok yapılan bir tasviridir (Neumeier-Schick, 2013, 221). Nazara, kötülöklere karşı koruduğu, bereket, şans getirdiğine dair inançlar söz konusudur.

İnanmak anlamına gelen *Amentü*'deki imanın esasları Alevilik ve Bektaşiliğin yazılı kaynakları arasında olan menâkıbnameler ve velâyetnamelerde de geçmektedir. Alevi-Bektaşî inancında Allah'ın varlığına-birliğine iman etmeyi bildiren anlayış *Hacı Bektaş Veli Velâyetnamesi*'nde Allah'ın var olduğu, onun güç sahibi olduğu açıkça belirtilmektedir (Duran, 2014, 60-61). "Âşık Noyan" mahlasıyla şiirler yazan Bedri Noyan dedebabaya ait *Demir Baba Velâyetnamesi* Allah'a hamd ile başlamaktadır (Noyan, 1976, 50-297). Meleklerle inanma ile ilgili olarak da *Demir Baba Velâyetnamesi*nde Cebrail'den, *Veli Baba Menâkıbnâmesi*'nde ise Allah'ın yarattığı meleklerle iman edilmesinden bahsedilmektedir (Noyan, 1976, 101; Noyan, 1995, 254-255). *Demir Baba Velâyetnamesi*'nde şeyhin vefat edeceğinin anlaması ve vefatından sonra kendisi için Yasin okunmasını istediği ifade edilmektedir (Noyan, 1976, 72).

1.1. Camilerde Yer Alan *Amentü* Gemi Süslemesi

Süsleme olarak geç dönem camilerinde *Amentü* gemisinin uygulandığı örnekler görölmektedir. Yedi *vav*'la ele alınan gemi tasviri; müminin Allah'a, onun meleklerine ve kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, hayra ve şerre inanmayı ifade etmektedir. Kelimeler *vav*larla birbirine bağlanmaktadır. *Amentü* gemisinin *vav*ları insan ve kürek olarak düşünölmektedir (Aksel, 2010, 29-30). Geminin yapılmasında farklılıklar söz konusudur. Bazı örneklerde gemi formunun sonunda köşk ve köşkte bir bayrak yer almaktadır. Bazı örneklerde ise *vav*ların arasında Yedi Uyurların isimleri yazılıdır (Aksel, 2010, 30). Böyle bir örnek Manisa'nın Sarıgöl ilçesine bağlı H.1222/M.1806-1807 yıllarına tarihlenen Baharlar Köyü Eski Caminde karşımıza çıkmaktadır. Dikdörtgen planlı ve kırma çatı ile örtölü caminin ahşap minberin kapısında ahşap üzerine dikdörtgen levhada *Amentü* gemi süslemesi bulunmaktadır. Süslemede yer alan bayrakta "Maşallah", gemi *Amentü* metnini ifade eden yedi *vav* ele alınmıştır. Geminin üzerinde ise *Kelime-i Şehadet* yazılıdır. Bahsedilen bu levha caminin inşası ile birlikte değil, muhtemelen daha sonra yapıldığı düşünölmektedir (Şekil 8-9).

Şekil 8-9: Baharlar Köyü Eski Cami Minberinde *Amentü* Gemisi (19.03.2022/ 06.08.2022)¹

¹ Fotoğraf yazara aittir.

Manisa-Sarıgöl'e yakın olan diğer bir örnek Denizli- Çivril ilçesine bağlı Bayat Köyü Camindedir. 1870 yılında inşa edilen caminin hariminde sıva üzerine mavi ve siyah renklerle kalem işi tekniğinde yapılan gemi tasviri bulunmaktadır. Burada geminin gövdesi kürek çeken yedi *vav*la tasvir edilmiştir. *Vav*ların arasına Yedi Uyurların isimlerinden bazılarının yer aldığı fakat tamamlanmadığı görülmektedir (Değirmenci, 2021, 131). Isparta- Gelendost ilçesindeki 1878 tarihli Abdulgaffar Caminde de *Amentü* gemi süslemesi yine kalem işi tekniğinde ele alınmıştır. Etrafında palmet motiflerinin bulunduğu dikdörtgen çerçevenin merkezinde yer almaktadır. Geminin baş kısmında bayrakta “Allah” yazmaktadır. Yukarıda “*Eşhedüenlailaheillallah*” yazılıdır. *Amentü* duası ise yatay olarak *vav*ların arasına yerleştirilmiştir (Yarar, 2021, 1034) (Şekil 10-11).

Şekil 10: Bayat Köyü Cami *Amentü* Gemisi (T. Değirmenci) Şekil 11: Gelendost Abdulgaffar Cami *Amentü* Gemisi (S. Yarar)

Amentü gemisinin mimaride uygulandığı diğer örnek ise Manisa'da Yundağı Yenice Camindedir (Eryılmaz, 2018, 578). 1901-1902 tarihli camide, harimin doğu duvarında *Amentü* gemisi sıva üzerine kalem işi tekniği ile tasvir edilmiştir. Buradaki tasvirde Kelime-i Şehadet, *Amentü* duası, yedi *vav* harfi aralarda da “Yedi Uyurların” isimleri yazılmıştır. Dinî mimaride ele alınan başka bir örnek Bursa'nın Keles ilçesine bağlı Dedeler Köyü Camindedir. Caminin kitabesi olmadığı için inşa tarihi bilinmemektedir. Yapıdaki kalem işi tekniği ile yapılan süslemeler 1946 yılına aittir. Harimde yazı süslemeleri yer almaktadır. Bunlardan birisi harimin doğu duvarında bulunan *Amentü* gemisidir. Kırmızı renkte dikdörtgen bir çerçeve içerisinde celi sülüs yazı ile ele alınmıştır. *Vav*ların arasında yine Yedi Uyurların isimleri söz konusudur (Gülgen, 2012, 86) (Şekil 12- 13).

Şekil 12: Yundağı Yenice Mahallesi Cami *Amentü* Gemisi (H.İ. Eryılmaz) Şekil 13: Bursa- Keles Dedeler Köyü Cami *Amentü* Gemisi (H.Gülgen)

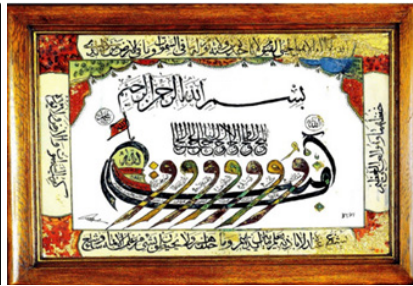
1.2. Farklı Malzeme Gruplarında *Amentü* Gemi Süslemesi

Halk sanatı olarak değerlendirilen ve bereket, şans getirdiğine; nazar, hastalık ve sıkıntılara karşı koruduğuna inanılan *Amentü* gemi süslemesinin kâğıt, ahşap ve

cam malzemeye uygulanan örnekleri de mevcuttur. Camaltı sanatında bilinen en eski örnek H.1119/M.1707 tarihlidir. İsmail Cezzar adlı bir sanatçı tarafından yapılan tasvirde *Kelime-i Tevhid*, dört halifenin isimleri, Fetih Suresi ayetlerinden bir bölüm yazılıdır (Çiçekdal, 2008, 16-17). Tasvirin iki tarafında gövdeleri yivli sütunlarla sınırlandırılan kemerli bölümde vazolar ele alınmıştır. Ayaklı vazoların içinde çiçekler söz konusudur. Robert Anhegger Koleksiyonunda yer alan 19. yüzyıla tarihlendirilen örnek ise minyatür olarak yapılmıştır. Krem renk zemin üzerinde siyahla yapılan yedi *vav* harfiyle *Amentü* duası gemi formunda tasvir edilmiştir (Erke-Göksoy, 1975, 63). Başka bir örnekte dikkörtgen levha içerisinde camaltı sanatı olarak köşklü bir gemi formu besmele ile birlikte ele alınmıştır (Nas, 2016, 102). Krem zeminde *vavlar* siyah; gemi formu ise sarı, yeşil, kırmızı renkle tasvir edilmiştir. Ayrıca burada levha yanlardan ve üstten kıvrımlı perde motifiyle tamamlanmıştır. 1809 yılına ait Ömer Bortaçına Koleksiyonunda bulunan camaltı sanatı olarak yapılan geminin gövdesinde *Amentü billahi* yazılıdır. *Yedi vav*, *Yedi Uyurların* isimlerine yer verilmiştir. Köşklü formuyla tasvir edilen geminin “Allah” ve *Fetih* suresinin ilk ayeti yazılıdır. Burada gemi içteki dikkörtgen çerçevenin içindedir. Dışarıda kalan ikinci çerçevede ise *Ayet el-Kürsi* yazılıdır (Kılıç, 2021, 150) (Şekil 14-15-16-17).

Şekil 14: H.1119/M.1707 Tarihli *Amentü* Gemisi (Y. Çiçekdal) Şekil 15: R. Anhegger Koleksiyonu *Amentü* Gemisi-19. yy (A.Ü.Erke ve H.A.Göksoy)

Şekil 16: Camaltı sanatı ile *Amentü* Gemisi (E. Nas) Şekil 17: *Amentü* Gemisi-1809 Ömer Bortaçına Koleksiyonu (S.K.Bülbül)

Yazı-resim tasvirli bir hat örneği *Amentü* Geminin köşklü ve dikkörtgen çerçeve içinde ele alındığı bu örnekte *vavlar*ın arasında yine *Yedi Uyurların* isimleri yerini almıştır (Aksel, 2010, 30). M. Aksel'in koleksiyonunda *Amentü* gemisinin dışında başka taş baskı yazı-resim süslemeleri bulunmaktadır. 1906 tarihli *Amentü* gemisi bunlardan birisidir (Neumeier-Schick, 2013, 229). Form olarak benzerdir. *Vavlar*ın arasında *Yedi Uyurların* isimleri yazılıdır. Köşkte *Fetih* Suresi'nin ilk ayeti, geminin

gövdesi Amentü duası ve yazı istifinde ise *Kelime-i Şehadet* siyah dikedörtgen çerçeve ile sınırlandırılmıştır. Sıva üzerine kalem işi, camaltı sanatı, minyatür sanatı ve taş baskı uygulamasının dışında bir de ahşap üzerine yapılan örneği bulunmaktadır (Beğiç-Sarıcan, 2019, 37). Ahşap çeyiz sandığının kapağının iç kısmında köşklü formuyla ele alınmıştır. Burada vavların arası boş bırakılmıştır. Üstte yazı istifinde *Kelime-i Şehadet* yazılıdır. En üste ise yeşil renkle kıvrımlı-püsküllü perde çizimi bulunmaktadır. Ahşap çeyiz sandığının nerede yapıldığı ve tarihi bilinmemektedir (Şekil 18-19-20).

Şekil 18: Amentü Gemisi Hat Örneği (M. Aksel Koleksiyonu) Şekil 19: Amentü Gemisi Taş Baskı (M. Aksel Koleksiyonu) (E.Neumeier ve İ.C.Schick)

Şekil 20: Çeyiz Sandığı (H.N. Beğiç-A. Sarıcan)

Değerlendirme ve Sonuç

Yazı-resim sanatı; İslamiyet'in erken dönemlerde resmin yapılmasına müsaade edilmemesinden dolayı yazı ile tasvir yapma zorunluluğunu ortaya çıkarmış olabileceği düşünülmektedir (Derman, 1972, 65-66). Yasak, doğrudan tasviri değil, yapılan tasvire tapmaya yöneliktir (Arık, 1974, 2-9). Şeyhülislam Karaçelebizade Aziz Efendi mutaassıp olanların ve cahil kimselerin resme günah olarak baktıklarını ama diğer insanlar için günah olmadığını ifade etmektedir. Sebep olarak cahillerin sanat eserini put olarak baktıklarını diğer olarak ifade ettiği insanların ise sanat olarak baktıklarını göstermektedir (Aksel, 2010, 168). İnsanoğlu, yazıyı kullanmaya başlamadan önce mağara gibi yerlerin duvarlarına resimler çizmeye başlamıştır. Burada amaç süsleme değildir. Çizilen resimlere yükledikleri koruyucu, bereket gibi anlamlara inanılmasıdır (Tansuğ, 1995, 120).

19. yüzyıldan itibaren matbu olarak basılmaya başlanılan yazı-resimleri Anadolu'da camilerin özellikle harim mekânlarında görmek mümkündür. Camilerde var olan resimler arasında çadır, tüfek, mimari mekân vb. insana ait olan birçok

tasvire rağmen insana yer verilmemiştir (Aksel, 1960, 114). Yazının resim ile birlikte ele alınmasıyla figürlerin yansıtıldığı süslemeler leylek, papağan, aslanın yanı sıra kandil, ibrik, cami, armut, halk arasında Nuh'un Gemisi olarak adlandırılan (Neumeier-Schick, 2013; 230) *Ashab-ı Kehf*, *Amentü gemisi* gibi birçok süsleme cami, türbe, tekke, meydan evi, dükkân, kahvehanelerde yerini almıştır. Aynı zamanda bu süslemelere imgesel anlamlar yüklenmiştir. Yangından, vebadan koruduğuna yanı sıra bereket, şans getirdiğine inanılmaktadır. Özellikle 19. yüzyılda örnekleri yapılan yazı-resimler halk resmi olarak tanımlanmaktadır. Halk ressamı tarafından usta-çırak ilişkisi çerçevesinde toplumun kültürü ve inancı aktarılmaktadır.

Yazı-resim süslemesi olarak gemi formunda ele alınan *Amentü* duasının her bir *vav* harfinin “ve” anlamında kullanıldığı yedi *vav* harfi ile tasvir edilmiştir. Cami, levha, çeyiz sandığı *Amentü* gemisinin tasvir edildiği örnekler arasındadır. Camaltı sanatında bilinen en eski örnek H.1119/M.1707 tarihli olup İsmail Cezzar adlı bir sanatçı tarafından yapılmıştır. Diğer camaltı örnekleri daha geç dönemlere aittir. R. Anhegger Koleksiyonunda bulunan minyatür örneği ise 19. yüzyıla ait olup gemi formu çerçevelidir. Yan taraflarında vazo tasvirleri, perde motiflerine yer verilmiştir. Camilerde genellikle sıva üzerine kalem işi olarak yapılmıştır. Çalışmamızda tespit edilen örneklerde Manisa-Sarıgöl ilçesinde bağlı H.1222/M.1806-1807 tarihli Baharlar Köyü Eski Caminin minber kapısında dikdörtgen ahşap levhada yedi *vav* harfinden oluşan *Amentü* gemi süslemesi yer almaktadır. Diğer örnekler Denizli-Çivril Bayat Köyü Cami (inşa 1870-süsleme 1873) (Değirmenci, 2021, 131), Isparta-Gelendost Abdulgaffar Cami (1878), Manisa- Yunt dağı-Yenice Mahallesi Cami (1901-1902), inşa kitabesi olmayan Bursa- Keles- Dedeler Köyü Camidir (Gülgen, 2012; 86). *Vav*ların arasında Yedi Uyurların adlarının yer aldığı örnekler köşklü-köşksüz olarak tasvir edilmiştir. Gelendost-Abdulgaffar Cami ve Keles-Dedeler Köyü Caminde ele alınan tasvirler dikdörtgen çerçeve içinde verilmiştir. Bahsi geçen örneklerden farklı olarak tarihi ve nerede yapıldığı bilinmeyen çeyiz sandığı örneği mevcuttur. *Amentü* gemisinin bereket, şans, bolluk getirdiğine dair olan inançtan dolayı çeyiz sandığına uygulanmış olması muhtemeldir.

Amentü gemisinin dışında diğer süsleme formlarıyla farklı bölgelerde karşılaşılmaktadır. Saraybosna'da Hacı Sinan Tekkesinde (17. yüzyıl.) kökleri Hz. Ali'nin adı gövdesi ise Hz. Hüseyin ve Hz. Hasan olarak yapılan iki servi ağacı yazı-resim şeklinde ele alınmıştır (Çetin-Yayık, 2021, 502). Kütahya- Lala Hüseyin Paşa Camisinin (1566-1568) batı duvarında *Ashab-ı Kehf* gemisi yazı istifi ile tasvir edilmiştir (Altun, 1981-1982, 256-260). Osmanlının geç dönemlerine tarihlenen Afyon-Dinar Bademli Köyü Caminin doğu duvarında (Paköz-Boşdurmaz-Ünal, 2020, 248), Gelendost Abdulgaffar Caminde (Aslan, 2017, 50), H.1227/M.1811-1812 inşa, 1950 tamir tarihi olan Manisa-Demirci Marmaracık Köyü Caminde harimin batı duvarında *Ashab-ı Kehf* süslemesi söz konusudur. Çivril Bayat Köyü Caminde yazı-resim olarak armutlar süsleme programında yer almaktadır (Cirtil, 2007, 115-124). Acıpayam Yukarı Gölcük Caminin (19. yüzyıl) harimin güney duvarında Kelime-i Tevhid yazısı incir formunda verilmiştir (Altay, 2022, 49). Ödemiş-Lübbey Caminin (19. yüzyıl) güney duvarında cami formunda yazı-resim süslemesi ele alınmıştır (Top-Özbek, 2019, 227-260). Denizli-Çal Belevi Eski Pazaryeri Camisinde (1949) mihrap kavsarasının hemen üzerinde hat sanatı ile yapılan üç ibrik tasviri söz konusudur. İbriklerde “Allah, Gaffar, Nur suresinden bir ayet” yazılıdır (Aktuğ, 2021, 171).

Yine Denizli’den bir başka örnek Çameli’nde 1951 yılında ibadete açılan Akpınar Camisinde harimin doğu duvarında hat sanatı ile yapılan yazı-resim süslemesi ibrik vardır (Aktuğ, 2022, 210). İbriğin yanında bardak, ibrikten bardağa su doldururken tasvir edilmiştir. Doğanhisar-Deşdiğin Kasabası Ulu Caminin (1871) mihrabında aslan başı şeklinde “Ali” yazılıdır (Karpuz, 2009, 1733-1736). Yazının resim ile birlikte kullanılarak yapılan örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Ressam ve hattat olan Güzide Duran (1898-1981) tarafından yapılan ve bugün İstanbul Üniversitesi Feyhaman Duran Kültür Evi koleksiyonunda bulunan elliden fazla yazı-resim çalışması mevcuttur. Çalışmaların konusu gemi formunda *Ashab-ı Kehf*, ney çalan Mevlevi dedesi, nefir üfleyen Bektaşî dervişi, cami, kandil, ibrik, “Ali” ismiyle yapılan *müsenna* tarzında insan portreleri bulunmaktadır (Okkalı, 2022, 437-460).

Dinî mimaride ve gündelik eşyalar üzerinde tasvir edilen, bir halk sanatı olan yazı-resimlere günümüzde gereken önem gösterilmemektedir. 1925’te tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra var olan eserlerin birçoğu tahrip olmuş, bazıları özel koleksiyonlarda yer almış, bazıları da müzelere aktarılmıştır. Geleneksel meslek olarak camaltı sanatında uygulamalar kısmen devam etmektedir.

Kaynaklar/References

- Aksel, Malik. *Anadolu Halk Resimleri*. İstanbul: Baha Matbaası, 1960.
- Aksel, Malik. *Türklerde Dinî Resimler*. Hz. Beşir Ayvazoğlu. İstanbul: Kapı Yayınları, 2010.
- Alparslan, Ali. “Yazı- Resim”. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi* 1, 1973, 1-27.
- Altay, Ali. *Denizli Acıpayam Yukarı Gölcük Camisi ve Haziresindeki Mezar Taşları*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Lisans Tezi, 2022.
- Altun, Ara. “Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi Bir Derleme”. *Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan*, İstanbul: Formül Matbaası, 1981-1982, 171-700.
- Arık, Rüçhan. “Camide Resim”. *Türkiyemiz*, 14, 1974, 2-9.
- Arslan, Muhammet. “Doğu Karadeniz Camilerindeki Tasavvufî Tasvirler”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 100, 2021, 297-326. <https://doi.org/10.34189/hbv.100.014>
- Aslan, Hasan Hüseyin. *Isparta İli Gelendost İlçesi Abdulgaffar Cami Hat Bezemeleri*. Isparta: SDÜ, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Bağcı, Serpil. “Metinlerden Resimlere: El yazma Tasvirlerinde Hz. Ali”. *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*. Hazırlayan Ahmet Yaşar Ocak. Ankara: TTK Yayınları, 2005, 217-250.
- Bahadır, Mahmut. “Yazıyla Resim Yapmak”. *Sebil*, 144, 1978, 13.
- Begic, Hacer Nurgül-Sarıcan, Ayşe. “Ankara ve Çevresinde Bulunan Çeyiz Sandıkları Üzerine Bir Çalışma”. *II. Uluslararası Develi, Aşık Seyrani ve Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 3, 37-45, Develi: Develi Belediyesi. 2019, 37-45.
- Bülbül, Sebahat Kılıç. “Camaltı Resim Sanatkârlığı”. *Geleneksel Meslekler Ansiklopedisi*, 1 Ankara: T.C. Ticaret Bakanlığı Yayınları, 2021, 145-153.
- Cirtil, Saim. “Çivril Bayat Köyü Camii”. *Sanat Tarihi Araştırmaları Prof. Dr. Haşim Karpuz’a Armağan*. Ed. M. Denктаş, O. Eravşar. Kayseri: Kıvılcım Kitabevi, 2007, 115-124.
- Cömertler Aktuğ, Erbil. “20. yüzyılın Ortalarında Kalem İşî Süslemeli Cami Geleneği: Denizli Çal-Belevi Eski Pazaryeri Cami”. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 54, 2021, 165-177.
- Cömertler Aktuğ, Erbil. “Cumhuriyet Sonrası Kalem İşî Süsleme Geleneğini Devam Ettiren Denizli-Çameli Sarıkavak ve Akpınar Camileri”. *ISPEC 9th International Conference On Social Sciences-Humanities*, 2022, 194-218.
- Çağman, Filiz-Tanıdı, Zeren. “Tarikatlarda Resim ve Kitap Sanatı”. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*. Hazırlayan Ahmet Yaşar Ocak, Ankara: TTK Yayınları, 3, 2014, 685-708.

- Çetin, Yusuf-Yayık, Bahar. "Türk Düşüncesinde Servi Ağacı ve Türk İslam Sanatına Yansımaları". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 100, 2021, 485-514. <https://doi.org/10.34189/hbv.100.030>
- Çiçekdal, Yüksel. *Geleneksel Türk Halk Resim Sanatı Camaltı Resimlerinden Örnekler*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Çoruhlu, Yaşar. *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2000.
- Dağlı, Şemseddin Ziya. "Hat Sanatımızda Resimsel Bir Yaklaşım Aynalı Yazılar". *Akdeniz Sanat Dergisi*, 6/11, 2013, 235-250.
- Dağlı, Şemseddin Ziya. "Türk Hat Sanatında Yazı Resimleri Üzerine Yapılan Araştırmalar ve Yazı Resimler". *Kalemşi Dergisi*, 3/5, 2015, 29-46.
- De Jong, Frederick. "Bektaşilikte İkonografi: Dini Kıyafetlerde, Ayinlerde Kullanılan Eşyalarda ve Resim Sanatında Sembolizm ve Temalar Üzerine Bir İnceleme". *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*, Hazırlayan Ahmet Yaşar Ocak, Ankara: TTK Yayınları, 2005, 251-276.
- Değirmenci, Tülün. "Geleniğin Yeniden İcadı: Bulanıklaşan Sınırlarda Bir Köy Camisinin Tasvirleri". *Milli Folklor Dergisi*, 2021, 118-135.
- Demirarslan, Deniz. "19. yüzyıl Türk Sivil Mimarisinde Duvar Resmi Estetiği ve İstanbul Teması". *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 1/1, 2016, 105-125.
- Demirkan, Mine. "Yazıdan Resme Giden Yol: Yazı-Resim Sanatı", *Lale Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, 2021, 94-100.
- Derman, Uğur. "Hat Sanatımızda Resim-Yazılar", *Kubbealtı Akademi Mecmûası*. Yıl/1, Temmuz 1972, 65-72.
- Duran, Hamiye. *Velâyetname*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Erke, A. Ülker-Göksoy, Hasan Ali. *Minyatürlerde Gemiler*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1975.
- Erseven, İlhan Cem. "Bektaşî Folklorunda Resim-Yazı Sanatı". *Tasavvuf Kitabı*. Hz. Cemil Çiftçi. İstanbul: Kitabevi, 2003, 595-632.
- Ersöz, İsmet. "Ashâb-ı Kehf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3, 1991, 465-467.
- Eryılmaz, Halil İbrahim. "Yuntdağ Yenice Mahallesi Camii Yazıları". *Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 2018, 69-107.
- Günana, Meryem. "Alevî ve Bektaşî Yazı-Resim Sanatında İnsan Sureti". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 95, 2020, 323-333. <https://doi.org/10.34189/hbv.95.011>
- Gülgen, Hicabi. "Bursa Keles İlçesi Dedeler Köyü Camii ve Süslemeleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/1, 2012, 63-86.
- Harman, Mürüvet. "İnsan-ı Kâmil Yazı Resimlerinin İkonografik ve Sembolik Anlamlarına Dair Bir Çözümleme". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 70, 2014, 97-119.
- Harman, Mürüvet. "Bektaşî Yazı Resimlerinde Ayna Metaforu", *Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*, 23, 2021, 131-160.
- Harman, Mürüvet. "Tekkeden Sokağa: Bektaşî Tarikatına Ait Yazı Resimlerin Dolaşımı". *Hacı Bektaş Veli*, Ed. Ahmet Taşğın-Erdal Aksoy. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2021, 221-243.
- Karpuz, Haşim. "Deşdiğin Ulu Camii", *Konya Türk Kültür Varlıkları Envanteri*, 3, Ankara: TTK, 2009, 1733-1736.
- Nas, Emine. "Türk Halk Resminde Eklektik Bir Üslup: Camaltı Resimler". *Milli Folklor*, 112, 2016, 95-106.
- Neumeier, Emily-Schick, İrvin Cemil. "Hat San'atında Sefine İstifleri ve Nuh'un Gemisi". *Nuh Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi, 2013, 221-232.
- Noyan, Bedri. *Demir Baba Velâyetnamesi*. İstanbul: Can Yayınları, 1976.
- Noyan, Bedri. *Veli Baba Menâkıbnamesi*. İstanbul: Can Yayınları, 1995.
- Okkalı, İ. Canan. "Geleniğe Bakmak: Resimdeki Hat Üzerine Bir İnceleme". *Necdet Sakaoğlu'na Armağan Sanat Tarihi Yazıları*. Ed. Hayri Fehmi Yılmaz, Kriter Basım, 2022, 437-460.
- Özkafa, Fatih. "Hayvan Tasvirli Hat Eserleri". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/5, 2017, 2299-2322.

- Özgür, Şenay. *Oleg Grabar ve İslam Sanatı Yorumu*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Paköz, Aslıhan Ece-Boşdurmaz, Nurcan-Ünal, Zeynep Gül. "Dinar- Bademli Cami: Mimari Özellikleri ve Kalem İşleri". *MEGARON*, 15/2, 2020, 240-253.
- Renda, Günsel. "19. YY'da Kalemîşi Nakış-Duvar Resmi". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 6, İletişim Yayınları, 1985, 1530-1534.
- Schick, İrvin Cemil. "Hz. Ali ve Devesi Levhaları". *Deve Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi, 2014, 5-40.
- Şahin Tekinalp, Pelin. "Batılılaşma Dönemi Duvar Resmi". *Türkler Ansiklopedisi*, 15, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 440-448.
- Şahinoğlu, Metin. *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yazının Dekoratif Eleman Olarak Kullanılması*. Ankara: Türk Eğitim Vakfı Yayınları, 1977.
- Tanman, M. Baha. *İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme özellikleri Tipoloji Denemeleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990.
- Tanman, M. Baha. "Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler". *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*. Hazırlayan Ahmet Yaşar Ocak, Ankara: TTK, 2014, 363-424.
- Tansuğ, Sezer. *Resim Sanatının Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995.
- Tekin, Başak Burcu. "Safevî Dönemi 16. Yüzyıl Aslan Tasvirli Mi'râc Minyatürleri: Şah İsmail Hatâî'nin Yaklaşımı Açısından Bir Değerlendirme". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 64, 2012, 97-114.
- Top, Mehmet-Özbek, Gülcan. "Osmanlı Batılılaşma Dönemine Ait Ödemiş'te Bulunan Duvar Resimli İki Cami". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 46, 2019, 227-160.
- Uykur, Ramazan. "Yunt Dağı Karakılınçlı Köyü Camiin'nde Yazının Bezeme Unsuru Olarak Kullanımı ve Yapının Mimari Analizi", *Vakıflar Dergisi*, 54, 2020, 257-282.
- Yarar, Sibel. "Gelendost Abdulgaffar Camii Planı ve Süsleme Programı Hakkında Bir Değerlendirme". *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED)*, 7/3, 2021, 1026-1045.
- Zarcone, Thierry. "The Lion of Ali in Anatolia History, Symbolism and Iconology". *The Art and Material Culture of Iranian Shi'ism Conography and Religious Devotion in Shi'i Islam*. Ed. Pedram Khosronejad. New York, 2012, 104-121.